

ІСТОРІЯ. ПРАВознавство

УДК 37.091.64:94-044.3]:321.7-021.414
DOI: 10.37026/2520-6427-2021-106-2-113-119

В'ячеслав ДОЛІД,
кандидат історичних наук, доцент,
проректор із науково-педагогічної
та навчальної роботи
Рівненського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
м. Рівне, Україна
ORCID: 0000-0002-8445-5410
e-mail: v.v.dolid@gmail.com

Петро ДОЛГАНОВ,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кабінету інноваційної діяльності
та науково-дослідної роботи
Рівненського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
м. Рівне, Україна
ORCID: 0000-0003-3748-7476
e-mail: p.dolhanov@roippo.org.ua

ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ Й ТОЛЕРАНТНІСТЬ: МЕТОДОЛОГІЯ АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ

***Анотація.** Статтю присвячено проблемі анти-дискримінаційної експертизи шкільних підручників з історії. Пропонується методологія здійснення такої експертизи, розроблена на основі пропозицій ЮНЕСКО та авторських рекомендацій. Пропонована методологія враховує міжнародно-правові норми у сфері прав людини (наприклад, Загальну декларацію прав людини ООН, Рамку компетентностей для культури демократії Ради Європи, Декларацію прав дитини тощо).*

Методологія рекомендує здійснення антидискримінаційної експертизи у таких вимірах: аналіз текстів щодо виявлення етнічних забобонів та стереотипів, гендерно незбалансованої подачі матеріалу, проявів релігійної дискримінації, ксенофобії, шовінізму, расизму, ейджизму, адультизму, лукізму, ейблізму, дискримінації

на рівні ментальної картографії та використання нечутливої мови тощо. Запропонований у статті набір аналітичних інструментів включає кількісні та якісні методи аналізу тексту підручників з історії. У статті аналізуються такі кількісні методи, як контент-аналіз частоти згадування історичних подій, персоналій та термінів і аналіз обсягу тексту, присвяченого певній темі. До ключових якісних методів належать дискурс-аналіз, лінгвістичний та контекстуальний аналіз.

***Ключові слова:** шкільні підручники з історії, антидискримінаційна експертиза, упередження, стереотипи, гендерна рівність, релігійна толерантність, ксенофобія, шовінізм, расизм, ейджизм, адультизм, ейблізм, перекресна історія.*

Vyacheslav DOLID,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Vice-rector for Scientific, pedagogical and
educational work,
Rivne Regional Institute of
Post-Graduate Pedagogical Education,
Rivne, Ukraine
ORCID: 0000-0002-8445-5410
e-mail: v.v.dolid@gmail.com

Petro DOLHANOV,
Candidate of Historical Sciences,
Rivne Regional Institute of
Post-Graduate Pedagogical Education,
Rivne, Ukraine
ORCID: 0000-0003-3748-7476
e-mail: p.dolhanov@roippo.org.ua

DEMOCRATIC VALUES AND TOLERANCE: METHODOLOGY OF ANTI-DISCRIMINATION EXPERTISE AT HISTORY TEXTBOOKS

Abstract. *This article related to the problem of anti-discriminatory examination of the history school textbooks. It suggests an examination methodology that was developed on the basis of UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision as well as author's approaches. Proposed methodology takes into account international legal acts in the field of human rights such as the Universal Declaration of Human Rights, Reference Framework of Competences for Democratic Culture, and Declaration of the Rights of the Child etc.*

The methodology concerns the follow dimensions of anti-discriminatory examination: ethnic prejudices and stereotypes, gender equality, religious tolerance, xenophobia, chauvinism, racism, ageism, adultism, lookism, ableism, discrimination and mental mapping, using sensitive language. The set of analytical instruments offered in the article includes quantitative and qualitative methods of analyzing the text of history manuals. The article analyzes such quantitative methods as content analysis of the frequency of mentioning historical events, figures and terms and analysis of the text volume devoted to a particular topic. The major qualitative methods are discourse analysis, linguistic analysis and contextual analysis.

Examination of history textbooks also involves the follow directions of activity: identifying whether the history of non-dominant groups' movements for the social emancipation reflected on the sufficient level; do the manuals use the multi-perspective approaches of teaching history (entangled history); do the textbooks use the transcultural approach to the interpreting as well as presenting of social identity; do they use the humane approach to illumination the manifestations of mass violence in different historical epochs; do they suggest critical interpretation of discriminatory rhetoric and social prejudices etc.

Key words: *school history textbooks, anti-discriminatory examination, prejudices, stereotypes, gender equality, religious tolerance, xenophobia, chauvinism, racism, ageism, adultism, lookism, ableism, entangled history.*

Постановка проблеми. Європейський вибір України передбачає послідовну інтеграцію нашої держави в політичний, економічний і правовий простір ЄС. Водночас не менш важливою є інтеграція в загальноєвропейський ціннісний простір. Спільні для демократичних суспільств цінності в результаті широкомасштабних консультацій і досліджень усередині держав-членів Ради Європи були окреслені в документі «Рамка компетентностей для культури демократії» (Рамка компетентностей для культури демократії, 2018). Серед них вагоме місце посідає толерантність. Ключову роль у формуванні демократичних цінностей відіграє освіта.

Закон України «Про освіту», прийнятий Верховною Радою України у вересні 2017 року, зобов'язав педагогічних і науково-педагогічних працівників / працівниць утверджувати повагу до таких суспільних

цінностей, як гуманізм і толерантність (п. 2 ст. 54). Крім того, толерантність є одним із ціннісних орієнтирів Нової української школи, ключовою ознакою якості освітнього процесу і основою розробленої співробітниками / співробітницями Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України Програми «Нова українська школа у поступі до цінностей».

Толерантність у цій програмі характеризується «здатністю ставитися з терпінням до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки оточуючих. Толерантна людина завжди виявляє ціннісне ставлення до людини незалежно від її переконань, віросповідання, національної приналежності. Проявами толерантності є доброзичливість, повага, чуйність, тактовність, делікатність, великодушність, що пов'язані з емпатійністю дитини, її здатністю до співпереживання, співчуття, співрадість. Толерантність передбачає гуманне ставлення до людей з різним світоглядом і упереджує будь-які конфлікти між людьми» (Програма «Нова українська школа у поступі до цінностей», 2018).

Мета статті полягає у створенні методології аналізу шкільних підручників з історії, яка включала б такі виміри дискримінації, як ейблізм, лукізм, адультизм, ейджизм, гендерно збалансований підхід до викладу матеріалу, етноцентризм, релігійні та соціально-економічні прояви дискримінації.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Мабуть, одні з перших системних результатів моніторингу підручників з історії в Україні були опубліковані у 2012 році. Один із них – за результатами реалізації проекту за підтримки Міжнародного фонду відродження (Касьянов, Полянський, Гирич та ін., 2012). Ще одне дослідження, опубліковане в тому ж 2012 р., вийшло спецвипуском Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна» (Як (не)писати підручники з історії, 2012). Однак вони були сфокусовані майже виключно на етнічному вимірі дискримінації. Чи не найкращі системні рекомендації щодо методології здійснення антидискримінаційної експертизи належать ЮНЕСКО (Pinger, 2010).

Виклад основного матеріалу дослідження. У національно орієнтованих наративах вітчизняних підручників учням / ученицям часто не пропонують обирати поміж кількох перспектив та інтерпретацій одних і тих же подій. Існують лише «правильні» та «неправильні» відповіді. Зважаючи на те, що історія не є точною наукою, такий підхід сьогодні вважається застарілим. На це зокрема вказують і методологічні рекомендації ЮНЕСКО до підготовки підручників з історії (Falk Pinger, 2010). Здобувачі / здобувачки освіти мають право не лише здійснювати відповідний вибір, а й на основі запропонованих варіацій інтерпретації навчитися формулювати й аргументувати власну позицію. Ба більше, запропоновані історичні оповіді, що постають на сторінках шкільних підручників, мають орієнтувати учнів на формування інклюзивної

світоглядної позиції (тобто такої, що формує відкритість до Іншого / Іншої, готовність до прийняття інших культур та цінностей).

Вітчизняні підручники з історії через їхній етноцентричний та примордіальний характер довгий час не сприяли формуванню цінностей толерантності та готовності до прийняття Іншого / Іншої. Під етноцентризмом варто мати на увазі не лише негативну стереотипізацію неукраїнських етнічних груп та нівелювання їх культурних цінностей, але й надмірну увагу до історії власної етнічної групи та ігнорування всіх інших (або ж їх надто епізодичну репрезентацію). Етноцентричні національні наративи часто вибудовуються у примордіальному контексті через намагання обґрунтувати споконвічність та прадавність титульної нації. Як зазначено у методичних рекомендаціях ЮНЕСКО, такий підхід призводить до появи «довгого національного наративу», який більшість націй намагаються обґрунтувати ще з часів середньовіччя (а іноді навіть ще з давніших епох стародавньої історії) (Falk Pinger, 2010). По-перше, примордіальні інтерпретації нівелюють значущість Іншого / Іншої, чим формують упереджене ставлення до нього / неї та неготовність цінувати його / її культуру. По-друге, відсутність належної привабливої інформації про представників / представниць інших релігій, етнічних культур тощо не сприяє формуванню такої свідомості учня / учениці, орієнтованої на інклюзивне сприйняття зовнішньої дійсності.

Окрім етнорелігійного контексту, важливий і географічний вимір подачі матеріалів на сторінках підручника. Свого часу, в епоху Просвітництва, у Західній Європі було витворено міф про Східну Європу. Він відтворює досить упереджене ставлення до Сходу як до всього відсталого та недорозвинутого, навіть «варварського». Системне обґрунтування витоків цього міфу та його іманентних характеристик дає Ларрі Вульф (2009). Рецепт цього міфу в різних варіаціях присутня також і в українській традиції історіописання. Наявність подібної упередженої ментальної картографії є передумовою до формування негативних стереотипів про низку етнічних груп, що є частиною української політичної нації, проте тісно пов'язують власний етногенез з історичним Сходом.

Надзвичайно значущим для сучасного історіописання є і гендерний вимір. Історія України, подібно до історій інших держав, довгий час формувалася в лоні патріархального дискурсу. Це призвело до того, що вона не відображає минулого половини сучасного суспільства. Збалансована репрезентація жіночої історії на сторінках шкільних підручників є вагомою передумовою виховання цінностей гендерної рівності.

Насамкінець зауважимо, що історичні наративи шкільних підручників заслуговують на увагу і з точки зору адультизму (упередженого ставлення дорослих до дітей). Історія дітей сьогодні у вітчизняній історіографії лише зароджується. Урахування історії дітей, їхніх соціальних ролей та долі в різні епохи є запорукою збалансованого висвітлення минулого у віковому вимірі. До того ж, такий підхід, припускаємо, буде близьким для школярів / школярок, які передусім відчуватимуть емпатію та зацікавлення долями представників / представниць власної вікової категорії.

Толерантність заслуговує на впровадження до вітчизняної практики навчання історії в школах через її значущість у кількох контекстах.

По-перше, вона важлива в контексті дотримання прав людини. Зважаючи на засновок про те, що гуманізм є людинолюбством в усіх його проявах, основоположним для освітнього процесу повинен стати принцип «державна для людини», який має змінити іншу, менш демократичну сентенцію – «людина для держави» (часто вживану у вітчизняному дискурсі як «Україна понад усе»). Крім того, в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні, «щоб чітко виражати свої ідеї та займати активну громадянську позицію, кожен повинен мати однакові права» (Хайке, Сковрон, Цімерман, 2014, с. 6).

По-друге, «вираження цих ідей та активна позиція громадян передбачають рівність можливостей» (Хайке, Сковрон, Цімерман, 2014, с. 6).

По-третє, толерантність сприяє формуванню розмаїтого суспільства, що має вагоме утилітарне значення. Розмаїття корисне для інноваційного розвитку та сталого економічного зростання. На цьому наголошують соціологи Річард Флоріда (2019) та Блер Рубл (2007), політолог Еверет Роджерс (2009) та інші дослідники і дослідниці у сфері соціальних наук. Їхні висновки будуються на результатах багаторічних емпіричних досліджень. Утилітарне значення розмаїття полягає в тому, що новатори діють, як «чужинець» Георга Зіммеля: вони не мають «...цілковитої й беззастережної відданості унікальним складникам та особливим тенденціям своєї групи і їх не пов'язують жодні зобов'язання, які могли б спотворити їхні сприйняття, розуміння та оцінку дійсності» (Роджерс, 2009). Навіть сам соціолог-новатор Георг Зіммель був таким «чужинцем» – вихрещеним євреєм, який перейняв із християнського середовища цінності антисемітизму. Проте, ставши чужим для «своїх» (юдейської громади), він так і не перетворився на «свого» для християнської частини суспільства. Такі «чужинці-інноватори» мають шанс на появу лише в розмаїтих суспільствах, що створюють середовище унікального етнічного (чи будь-якого іншого) пограниччя.

Також толерантність сприяє залученню до продуктивної економічної діяльності всіх талановитих людей, не враховуючи їхню расу, етнічну й релігійну приналежність та сексуальну орієнтацію. Багатокультурна ж перспектива дозволяє бачити одні й ті ж соціальні проблеми із різних точок зору, що розширює варіативність пропозицій стосовно їх вирішення.

Результати багатьох соціальних досліджень можна узагальнити таким чином: «У порівнянні з більш однорідними групами, успішність виконання творчих завдань у різноманітніших групах є вищою у крайніх секторах шкали, тобто їхня ефективність є або вищою, або нижчою за середню. Відомо, що ефективність різнорідних груп нерідко є набагато вищою або набагато нижчою за середню. Навпаки, ефективність однорідних груп практично завжди залишається на одному й тому ж рівні – середньому» (Хайке, Сковрон, Цімерман, 2014, с. 6).

Це означає, що толерантність є шансом розбудувати в Україні значно ефективніше розмаїте суспільство.

Методи аналізу

Аналіз шкільних підручників з історії здійснюватиметься з урахуванням Законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», Рамки компетентностей для культури демократії Ради Європи, Програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» (розробленої Інститутом проблем виховання Національної академії педагогічних наук України) та методологічних рекомендацій ЮНЕСКО.

У межах останніх пропонується такий поділ методів аналізу підручника з історії:

– дидактичний аналіз, пов'язаний з методологічними підходами до викладання, – дослідження педагогіки поза текстом;

– контент-аналіз – аналіз самого текстового наповнення підручників (Falk Pinger, 2010).

Ми зосередимося на контент-аналізі найпопулярніших підручників з історії України. Також планується розробка низки дидактичних рекомендацій щодо мультиперспективного підходу до навчання історії.

Серед важливих аспектів контент-аналізу:

– слова та терміни, що використовуються у взаємозв'язку із конкретними діями / діячками та подіями;

– контекст, в якому вони розміщені;

– визначення географічних територій, кордонів тощо;

– проблема періодизації, яка вказує на основний напрям розвитку і характеризує цілу епоху.

Власне методи аналізу наповнюваності підручників розподіляються на кількісні та якісні (герменевтичний аналіз).

Кількісні методи:

– скільки разів певний термін, діяч / діячка згадуються на сторінках підручника;

– скільки місця відведено країні чи темі (кількість сторінок).

Якісні методи (герменевтичний аналіз):

– про що розповідає нам текст, які повідомлення він ретранслює і в який спосіб (дискурс-аналіз тексту і його лінгвістичний аналіз, що дозволяє встановити, хто є суб'єктом тексту та які структурні фактори й історичні постаті опиняються у формулюваннях речень ключовими дієвицями);

– мультиперспективність проти мононаціонального пояснення історичних фактів і подій (Falk Pinger, 2010, с. 67–68).

Форми дискримінації, з метою виявлення яких здійснюється антидискримінаційна експертиза

Дискримінація – дискримінацією щодо окремих людей або їхніх груп вважається інше ставлення, зумовлене рисами, які вони мають, або які їм приписуються. Розрізняють пряму і непряму дискримінацію. Пряма дискримінація: нерівність, обмеження можливостей, виключення (наприклад, відсутність / обмеження доступу до ресурсів), ситуації, в яких людина терпить страждання, біль чи приниження, ігнорування або неврахування (наприклад, у партисипативних процесах). Непряма дискримінація: начебто нейтральне застосування тих самих правил щодо всіх, але з різними наслідками (наприклад, рекламні оголошення про роботу з вимогою чудового володіння мовою є дискримінацією щодо людей, які не є її носіями).

Ейджизм полягає у систематичному поганому поводженні зі старшими особами на основі припущень про їхній вік. Передусім ідеться про стереотипи, дискримінацію та негативне ставлення або дії щодо особи, зумовлені припущеннями про її вік. Доречним прикладом ейджизму на культурному рівні є наявність косметики проти старіння.

Адультизм – це систематичне погане поводження з молоддю, зумовлене її віком, зокрема негативні дії або ставлення до неї, відмова у наданні їй влади, привілеїв і права на участь за віковою ознакою.

Лукізм (англ. *lookism*, від слова *look* – зовнішній вигляд) або *face fascism* (дискримінація за зовнішністю) – це позначення позитивних стереотипів, забобонів, вибору поведінки щодо фізично привабливих людей, а також до тих, чия зовнішність відповідає культурно-соціальним уявленням і нормам того чи іншого суспільства. Воррен Фаррел пропонує вживати термін «торжество гена» аби описати обожнювання і вихваляння фізичної краси людини.

Ейблїзм – це системна дискримінація людей із хронічними захворюваннями та інвалідністю.

Етноцентризм – це поняття передбачає негативні судження власної групи про інші групи, національності та культури, притаманні їм цінності, норми поведінки та моделі. Етноцентризм часто супроводжується сприйняттям усього, що відбувається в межах групи, як надто позитивного або кращого, а також стереотипізацією. Інформація, що не відповідає розумінню того, що є в групі або за її межами, часто заперечується або приховується.

Гетерофобія – страх перед «іншим». Гетерофобія занижує цінність поведінки та способу життя, що відрізняються від «панівної норми», і часто призводить до ворожості.

Упередження – сформована наперед думка, передчасне, негативне або несприйнятливое судження про людину чи групу. Зазвичай до упередження призводить недостатність знань про відповідні обставини, характеристики людини чи групи або відмова їх визнати. Такі надмірні узагальнення передають наступним поколінням традиції, що склалися історично, набуваються та відтворюються через ЗМІ, школу та сім'ю. Упередження пов'язані із соціальними нормами.

Стереотип – когнітивний аспект упереджень, за допомогою якого ми розподіляємо повсякденні явища за категоріями. Стереотипи виступають стратегією спрощення реальності на основі стандартних припущень про інших людей. Стереотипи, на відміну від упереджень, можуть приписувати певній групі й позитивні якості (переважна більшість автостереотипів, тобто міркування про представників «своїєї» групи, – позитивні; відповідно гетеростереотипи мають нейтральний або негативний відтінок).

Критерії антидискримінаційної експертизи

Ураховуючи описані вище прояви дискримінації та принципи, на яких має будуватися навчання історії в Новій українській школі, ми сформулювали низку критеріїв для антидискримінаційної експертизи / аналізу шкільних підручників з історії.

Таблиця

№	Критерій	Пояснення, деталізація
1	«Чутлива» мова та збалансований підхід до висвітлення минулого	1) використання фемінітивів та «чутливої» до Іншого / Іншої мови; 2) гендерно збалансована подача матеріалу (дотримання принципів паритету у процесі висвітлення чоловічої та жіночої історії, збалансоване кількісне співвідношення чоловіків та жінок серед діячів і діячок, які фігурують на сторінках підручника); 3) збалансована подача матеріалу про історію недомінантних етнічних, релігійних інших соціальних груп (наявність інформації про їхнє життя у різні історичні періоди, їхні фото, біографічні довідки тощо)
2	Наявність/відсутність дискримінаційної риторики, соціальних упереджень та стереотипів (етнічних, релігійних, гендерних, вікових, соціально-економічних, ставлення до людей з інвалідністю, різними формами захворювань, що впливають на поведінку та зовнішній вигляд тощо)	1) культивування образу історичного ворога і використання принципу колективної провини під час висвітлення історії конфліктів з Іншими; 2) наявність соціальних упереджень та стереотипів на сторінках підручників (ксенофобія, шовінізм, расизм, ейджизм, адультизм, лукізм, ейблізм); 3) ретрансляція наративів, що просувають гетерофобію (зокрема й етноцентричних наративів)
3	Наявність / відсутність критичного осмислення дискримінаційної риторики, соціальних упереджень, етнічних стереотипів та міфів	1) деконструкція міфів та стереотипів; 2) критичний аналіз дискримінаційних поглядів
4	Відображення історії дискримінації та емансипації Іншого / Іншої	1) відображення на сторінках підручників з історії дискримінаційних контекстів політики різних режимів, дискримінуючих політичних принципів та ідеологій, еволюції соціокультурного середовища (культура ставлення домінуючих соціальних груп до розмаїтих категорій Іншого / Іншої); 2) висвітлення процесів соціальної емансипації жінок у модерну епоху; 3) висвітлення місця та ролі жінки у різні історичні періоди в межах розмаїтих політичних режимів та їх ідеологій; 4) відображення історії рухів за соціальну емансипацію й модернізацію в середовищі недомінантних етнічних, релігійних та інших груп; 5) аналіз становища різних вікових (прояви адультизму й ейджизму) та соціально-економічних груп (відображення різних форм соціально-економічної нерівності, зокрема станової, класової, прекарної тощо); 6) використання інтерсекційного підходу у ході висвітлення історії дискримінаційних процесів
5	Багатоперспективний підхід (використання методології entangled history та принципу транскультурності)	1) відображення історичних подій із перспективи недомінантних соціальних груп (зокрема йдеться про недомінантні в сучасному соціумі групи: наприклад, представники вищих станів польського суспільства в минулі епохи могли бути політично домінуючою групою, однак не є такою станом на сьогодні); 2) використання принципу транскультурності у процесі висвітлення минулого
6	Збалансований та гуманний підхід до висвітлення проявів масового насильства в різні історичні епохи та критичне осмислення насильницьких політичних принципів минулого	1) відображення історії масових убивств, етнічних чисток, депортацій, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, геноцидів у злочинному контексті та вимірі їх неприйнятності з точки зору цінностей гуманізму; 2) критична ретрансляція насильницьких політичних принципів минулого (на кшталт принципів «мета виправдовує засоби», «не вбивши бджіл – не поласуєш медом» тощо)

Висновки. Отже, антидискримінаційна експертиза підручників з історії передбачає два виміри аналізу їх тексту. Перший із них передбачає дослідження тексту підручників на предмет наявності в них дискримінаційної риторики, невдалих контекстів подачі матеріалу (що можуть підштовхувати учнів / учениць до викривленого розуміння історичної ролі тих чи інших соціальних груп) та етноцентричного фокусу наративу.

У цьому випадку йдеться про вивчення того, про що «підручник говорить». Другий вимір аналізу стосується дослідження тексту підручника на предмет виявлення, чи містить він дидактичні інструменти виховання цінностей толерантності засобами навчання історії. У цьому випадку йдеться про аналіз того, чи сприяє підручник вихованню цінностей толерантності. Серед можливих форм викладу історичного матеріалу, які

допомагають у формуванні критичного мислення та толерантності серед учнівської молоді, можна визначити такі: деконструкція міфів та негативних стереотипів, критичний аналіз дискримінаційних поглядів / ідеологій / контекстів, відображення історії рухів недомінуючих груп за соціальну емансипацію, використання інтерсекційного підходу до висвітлення історії дискримінації, використання мультиперспективного підходу до висвітлення історичних подій тощо.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в здійсненні пробної антидискримінаційної експертизи вітчизняних шкільних підручників з історії. Її результати дозволять встановити основні проблеми та переваги напрацьованої методології та внести до неї необхідні корективи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Рамка компетентностей для культури демократії: в 3 т. (2018). Київ: Європейський центр ім. Вергеланда. Т. 2: Дескриптори компетентностей для культури демократії. С. 16.

Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 20.04.2021).

Касьянов, Г. В., Полянський П. Б., Гирич І. Б. та ін. (2012). Підручник з історії: проблеми толерантності: методичний посібник для авторів та редакторів видавництва. Чернівці: Букрек. 128 с.

Як (не)писати підручники з історії. (2012). Україна Модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. №19. URL: <https://uamoderna.com/arkhiv/275-275> (дата звернення: 09.06.2021).

Нова українська школа у поступі до цінностей: програма. (2018). Київ. С. 8–14. URL: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/> (дата звернення: 19.04.2021).

Pinger, F. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. (2010). 2nd Revised and Updated Edition. Paris/Braunschweig: Georg Eckert Institute for International Textbook Research. Pp. 19, 31, 67–68.

Shahabuddin, Mohammad. Primordialism and Otherness: The «Ethnic» Underpinning of «Minority» in International Law. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/96583987.pdf> (дата звернення: 09.06.2021).

Зайцев, О. (2013). Український інтегральний націоналізм (1920–1930 роки): нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика. 488 с.

Зайцев, О. (2019). Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова. 1922–1939 роки. Київ: Критика.

Долганов, П. (2018). Свій до свого по своє: соціально-економічний вимір націотворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі. Рівне: Волинські обереги. 232 с.

Вульф, Л. (2009). Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика. 592 с.

Фарун, Х., Скворон, Е., Цімерман, Н-Е. (2014). Динаміка різноманіття: як реалізувати потенціал різноманіття під час тренінгу: посібник для фасилітаторів у сфері освіти активної громадськості. С. 6.

Флорида, Р. (2019). Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними. Київ: Наш формат. 320 с.

Рубл, Б. (2007). Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві. Київ: Критика. 335 с.

Роджерс, Е. (2009). Дифузія інновацій. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 591 с.

Wenzel, C., Schmidt, M. «Histoire Croisee» as a Perspective for Non-Formal Education. A Methodological Handbook. URL: <http://surl.li/lvdg> (дата звернення: 18.04.2021).

REFERENCES

Ramka kompetentnosti dlia kultury demokratii [Competence framework for the culture of democracy]: v 3 t. (2018). Kyiv: Yevropeyskyi tsentr im. Vergelanda. T. 2: Deskryptory kompetentnosti dlia kultury demokratii. S. 16. [in Ukrainian].

Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. № 2145-VIII [On education: Law of Ukraine of 05.09.2017 № 2145-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (data zvernennia: 20.04.2021). [in Ukrainian].

Kasianov, H. V., Polianskyi, P. B., Hyrych, I. B. ta in. (2012). Pidruchnyk z istorii: problemy tolerantnosti [Textbook from History: problems of tolerance]: metodychnyi posibnyk dlia avtoriv ta redaktoriv vydavnytstv. Chernivtsi: Bukrek. 128 s. [in Ukrainian].

Yak (ne)pysaty pidruchnyky z istorii [How not to wright History textbook]. (2012). Ukraina Moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. №19. URL: <https://uamoderna.com/arkhiv/275-275> (data zvernennia: 09.06.2021). [in Ukrainian].

Nova ukrainska shkola u postupi do tsinnosti [New Ukrainian School in the approach to values]: prohrama. (2018). Kyiv. S. 8–14. URL: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/> (data zvernennia: 19.04.2021). [in Ukrainian].

Pinger, F. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. (2010). 2nd Revised and Updated Edition. Paris/Braunschweig: Georg Eckert Institute for International Textbook Research. Rr. 19, 31, 67–68. [in English].

Zaitsev, O. (2013). Ukrainskyi intehralnyi natsionalizmu (1920–1930 roky) [Ukrainian integral nationalism (1920–1930)]: narysy intelektualnoi istorii. Kyiv: Krytyka. 488 s. [in Ukrainian].

Zaitsev, O. (2019). Natsionalist u dobi fashyzmu. Lvivskyi period Dmytra Dontsova. 1922–1939 roky [Nationalist in the epoch of fascism. Dmytro Dontsov's Lviv period. 1922–1939]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Dolhanov, P. (2018). Svii do svoho po svoie: sotsialno-ekonomichniy vymir natsiotvorchikh stratehii ukrainsiv u mizhvoienii Polshchi [One to one: the socio-economic dimension of national building strategies of Ukrainians in interwar Poland]. Rivne: Volynski oberehy. 232 s. [in Ukrainian].

Vulf, L. (2009). Vynaidennia Skhidnoi Yevropy. Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva [Invention of Eastern Europe. Map of Civilization in the minds of the Enlightenment]. Kyiv: Krytyka. 592 s. [in Ukrainian].

Farun, Kh., Skvorn, E., Tsimerman, N-E. (2014). Dynamika riznomanittia: yak realizuvaty potentsial

riznomanittia pid chas treninhu [Dynamics of diversity: how to realize the potential of diversity during training. Guide for facilitators in active public education]: posibnyk dlia fasyliatoriv u sferi osvity aktyvnoi hromadskosti. S. 6. [in Ukrainian].

Floryda, R. Kryza urbanizmu. Chomu mista robliat nas neshchasnymy [Crisis of urbanism. Why cities make us unhappy]. (2019). Kyiv: Nash format. 320 s. [in Ukrainian].

Rubl, B. Kapital rozmaitosty. Transnatsionalni mihranty v Monreali, Vashynhtoni ta Kyievi [Diversity capital. Transnational migrants in Montreal, Washington

and Kyiv]. (2007). Kyiv: Krytyka. 335 s. [in Ukrainian].

Rodzhers, E. (2009). Dyfuziia innovatsii [Diffusion of innovations]. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 324; 591 s. [in Ukrainian].

Wenzel, C., Schmidt, M. «Histoire Croisee» as a Perspective for Non-Formal Education. A Methodological Handbook. URL: <http://surl.li/lvdg> (data zvernennia: 18.04.2021). [in English].

Дата надходження до редакції: 11.06.2021 р.